

Dinî Bir Sorumluluk Olarak Çevre Ahlâkının Teolojik Temelleri

Fadıl AYĞAN

Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Siirt Türkiye

Özet

Semâvî dinler açısından bakıldığında insanoğlu belirli sorumluluklarla muhatap bir varlıktır. İslam kelâmı açısından da insan iradeli olarak yaratılmış ve davranışlarından sorumlu tutulmuştur. Bu bağlamda insanın sorumluluğu kendisi dışındaki tüm varlık kategorilerini kapsar. Bu çerçevede yaratıcı Tanrı, insanın içinde yaşadığı Tanrı dışındaki her şeyi ifade eden âlem bu sorumluluğun merkezindedir. İnsan iradeli bir varlık olarak Tanrı'ya, ilişki kurduğu diğer insanlar, insanoğlu dışındaki diğer canlılar ve kainatı oluşturan ekolojik çevreye karşı sorumludur. İnsanın bu sorumluluğunun kaynağı ontolojik yapısı ve yaratılış gayesidir. Ayrıca doğa, İslam kelimalarına göre Allah'ın ayetlerinden biridir. Yine onlar doğa felsefesi üzerinden Allah'ın varlığını kanıtlayıcı yoluna gitmişlerdir. Bu çalışmada insanın çevreye karşı sorumluluğunun teolojik temelleri incelenmiştir. Kelâmî bir perspektiften hareket edilerek tabiatın mahiyeti ve metafizikle ilişkisi de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Dini Sorumluluk, çevre, teoloji, ahlak

Theological Foundations of Environmental Ethics as a Religious Responsibility

Abstract

From the perspective of the Abrahamic religions, mankind is a living creature addressed with specific responsibilities. In terms of Islamic theology, human is created as the owner of free will and bears responsibility for his behaviors. In this context, the responsibility of human covers all beings beside himself. As a responsible being human stands at the center of the Universe which is everything except God. Human as a creature having free will is responsible towards God, people with whom he communicates, other living beings as well as ecological environment. The source of this responsibility is his ontological structure and aim of creation. Moreover, for Muslim theologians, the nature is one of the verses/signs of Allah and they tried to prove the existence of Allah through philosophy of nature. This study analyzed the theological foundations of human responsibility towards the nature. Furthermore, the essence of the nature and its relationship with metaphysics are evaluated from the viewpoint of theological perspective.

Key words: Religious Responsibility, Environment, Theology, Ethic

1. Giriş

Aydınlanmayla birlikte başlayan süreçte evren ve insan algılarında büyük değişimler yaşandı. Bu süreçte modernleşmeyle insanın merkeze alınması ve sanayileşmeyle çevrenin daha hoyratça kullanılması ortaya çıktı. Doğal çevrenin tahrip olması, su ve toprak gibi kaynakların kirlenmesi ve nihayetinde ekolojik dengenin bozulmasına yol açan bu süreç çevre bilincinin oluşumunu da sağladı. Dolayısıyla giderek artış gösteren çevre sorunlarına karşı bir duyarlılık ve çözüm arayışı günümüzün önemli meselelerinde biri haline geldi. Bu bağlamda çevre ahlâkı önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette bu sorunsalın felsefi, dinî arka planı vardır. Bu çalışmada dinî sorumluluk bağlamında çevre ahlâkının teolojik temelleri incelenecektir. Bu çalışmanın merkezinde dinî sorumluluk ve çevre ahlâkının inançlarla olan ilişkisi yer alacaktır. Öncelikle Allah-âlem-insan ilişkisi kavramsal bir incelemeye tabi

tutulacak, daha sonra dinî sorumluluk alanı olarak çevre ahlâkı ve çevre ahlâkının İslam inanç sistemiyle olan ilişkisi ele alınacaktır. Bu bağlamda kelamî (teolojik) bir perspektiften hareket edilerek tabiatın mahiyeti ve metafizikle ilişkisi de değerlendirilecektir. Böylelikle iradi bir varlık olan insanoğlunun içinde yaşadığı çevreye yönelik tutumlarının dinî veçheleri ortaya konulacaktır.

2. Kavramsal Olarak Allah-Âlem-İnsan İlişkisi

Genel anlamıyla çevre “kişiyi etkileyen dış koşul ve durumların toplamı” olarak tanımlanır.¹ Bu en genel anlamıyla çevre, insanın içinde yaşadığı ve hayatını sürdürmek için ilişkide bulunmak zorunda olduğu yaşamsal alandır. Günümüzde çevre kavramıyla insanın merkezde olduğu doğal çevre kastedilmektedir. Toplum, doğa karşılaştırması sonucu çevrenin alanı daraltılarak toplumsal unsurların bu kapsamdan çıkarılarak sadece doğal çevre anlamıyla kullanılması yaygınlaşmış durumdadır. Bununla birlikte insanı çevreleyen ve etkileşimde bulunduğu toplumsal ve kentsel yaşam unsurlarının bu kapsamda değerlendirilmesi de mümkündür.²

Çevre insanın içinde yaşadığı fiziki dünya ve bu dünyada birlikte yaşadığı canlı ve cansız varlıklar âlemidir. İslam kelamı açısından bakıldığında bu “âlem” kavramına tekabül etmektedir. Kelamcılara göre âlem, Allah’ın dışındaki her şeydir. Kelamcılar âlemi bir bütün olarak ele alır, onun cevher ve arzılardan müteşekkil olduğunu ve sonradan meydana geldiğini kabul eder. Kelamcılar buradan hareketle de Allah’ın varlığını kanıtlamada bulunurlar.³ Dolayısıyla İslam teolojisinde evren bir bütün olarak Allah’ın âyeti konumunda olup salt bir değer ifade eder.

Geleneksel İslam kelamı Tanrı ile âlem arasında mutlak bir ayrımı esas alan tenzihçi bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşımda Tanrı zorunlu, değişmezken Onun dışındaki her şey anlamıyla âlem, sonlu, mümkün ve değişkendir. İslam düşüncesinde Allah-âlem-insan ilişkisine baktığımızda genel anlamda teosentrik (Tanrı merkezli) bir anlayışın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda doğa ve insana bakış Allah’ın yaratması ve insana sunulması açısından oluşturulur. Kâinatın işleyişi, düzen ve ahengi, ekolojik sistem Allah’ın ilim ve hikmetinin neticesi olarak devamlılık arz eder.

Modern dönemde çevre sorunlarının düşünsel açıdan kaynağı insanı merkeze alan ve insanı evrenin yegâne hâkimi gören anlayıştır. Bunda Yahudi-hıristiyan geleneğin izi olsa da Modernitenin insanı mutlak hâkim gören, tüketimci, benmerkezci felsefesi yatmaktadır. Aydınlanmayla birlikte Tanrı merkezli âlem anlayış yerine insan merkezli evren anlayışı hâkim kılındı. Bu süreçte insan artık doğaya hükmeden ve olabildiği kadarıyla ondan yararlanan bir varlık olarak tanımlandı.⁴ Bu yaklaşım biçimi elbette doğayı salt bir değer olarak görmez. Buna göre doğanın değeri insana sunduğu katkı ve yarar oranındadır. Tabiatla bir düzen, ahenk ve ekolojik sistemin olduğunu kabul etmeyen, hayatın en temel ilkesi olarak kendi menfaat ve çıkarını gören ve bu uğurda her şeyi feda etmeye hazır olan bir insan ve

¹ Ruşen Keleş (ed), *Çevre, İnsan, Toplum*, Ankara 1992, s. 17.

² Mehmet Evkuran, “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, II, 35-36.

³ Cüveynî, *el-İrşad ila kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950, s. 15-16.

⁴ bkz. İbrahim Özdemir, “Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri”, *Felsefe Dünyası*, Ankara: Türk Felsefe Dünyası Derneği Yay. 27 (1998), s. 76-77.

topluluk için çevre sorunları bir anlam ifade eder mi?⁵ Nitekim O. Spengler, A. Toynbee, E. Fromm ve M. Heidegger gibi Batı dünyasında yaşayan birçok filozof ve düşünür aydınlanma ve modernitenin yaşam biçimini ve hayat felsefesine yönelik eleştirilerde bulunmuştur.⁶ İslam düşüncesi açısından da insan kâinatın merkezinde olup varlık kendisine musahhar kılınmıştır. Bununla birlikte “halife” kavramıyla ifade edilen bir sorumluluğa sahiptir ve yine varlık ona emanet olarak verilmiştir. Dolayısıyla insan doğal çevreyi koruyan, devamlılığını sağlayan ve imar eden bir varlık olarak tasavvur edilir.

Çevre bağlamında insan-evren ilişkisinde temel hususlardan biri insanın yeryüzünde yaşayan yegâne varlık olmadığı ve yeryüzünün de sadece onun için yaratılmadığı anlayışıdır. Bu bağlamda Kur’an’da hayvanlar, bitkiler ve diğer varlık kategorilerinin de Allah’ın yarattığı birer ümmet oldukları belirtilir: “Yeryüzünde yürüyen hayvanların ve iki kanadıyla uçan kuşların hepsi ancak sizin gibi ümmetlerdir.” (el-En’am 6/38.); “Görmedin mi ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde ediyor” (Hac 22/18). Ayrıca bir diğer ayette “o yeryüzünü canlılar için yarattı” (er-Rahman 55/10) buyurulmaktadır. Bu ayetler diğer yaratıkların da insan gibi varlıklar olduğu saygıya ve korumaya layık olduklarını bildirmektedir.

3. Allah’ın Yaratma Sıfatının Bir Tecellisi Olarak Çevre

Çevre-insan ilişkisine ilişkin yaklaşımlar çevreye bakış açısını da oluşturmaktadır. İnsanın merkeziliğine yönelik aşırı vurgu, insanın doğaya hâkimiyeti oranında değer bulduğu, insanın doğayla ilişkisini efendi-hizmetkâr ilişkisi olarak değerlendirilmesi ve insanın doğaya tahakkümvari bir hükümlanlığının olduğu neticesini verir. Tam aksi yaklaşım ise insanı değersizleştirip, doğanın herhangi bir unsuru gibi değerlendirilmesi sonucunu doğurur. İslam, kâinatı, Allah’ın yaratma sıfatının bir tecellisi ve Allah’ın varlığına ilişkin delil (âyet) olarak niteler. Kâinatın ve varlık âleminin merkezinde ise sorumlu bir varlık olarak insan vardır. İslam inancına göre kâinat, mükemmel bir düzen içerisinde olup bütün varlık, Allah’ın ilmi, yaratması ve hikmetinin neticesidir. Bu ahenk ve düzen aynı zamanda yüce kudret sahibi bir yaratıcının varlığının da delilidir.

İslam düşüncesine göre kâinatın merkezinde insan vardır. Kur’ân yer ve gökte ne varsa insan için yaratıldığını bildirir (Bakara 2/29). Dolayısıyla insan merkezde olmak üzere varlık âlemi Allah’ın yaratma sıfatının bir yansımasıdır. İnsan varlık âleminin merkezinde değerlendirilmekle birlikte diğer varlıkların mutlak efendisi ve tahakküm edicisi değildir. İleride ele alacağımız üzere insan, kendisi dışında Allah’ın eşsiz yaratma gücünün eseri olan çevresiyle olan ilişkisinde ahlâkî sınırlar çerçevesinde hareket etmek durumundadır.

Yeryüzü (arz) Kur’an’da toplam 485 defa geçer ve insanlığın hizmetine sunulmuş olarak tarif edilir. “O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi onun üzerinde yürüyün ve Allah’ın rızından yiyin. Dönüş ancak onadır” (el-Mülk 67/15). Yine Kur’an açısından insanın bu dünyada sahip olduğu ve elde ettiği nimetler ve imkânlar Allah’ın ona tabiat aracılığıyla sunduğu şeylerdir. İnsana düşen ise Allah’ın bu lütfuna uygun hareket etmesi ve buna karşı şükretmesidir: “Taze etinden yemeniz ve mücevherini çıkarıp takınmanız için denizi hizmetinize veren de O’dur. Gemilerin denizi yarararak gittiklerini görürsün ki, bu da O’nun lutfuna nâil olmanız ve O’na şükretmeniz içindir” (en-Nahl 16/14). Bu âyette tabiatın

⁵ İbrahim Özdemir, “Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlâkının Önemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 39/2 (1999), s. 302.

⁶ İlhami Güler, “Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”, *Direnış Teolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2010, s. 21-23.

en önemli unsurlarından biri olan deniz örnek olarak verilmekte, bunun insanın hizmetine sunanın Allah olduğu vurgulanmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken husus denizin bu fonksiyonlarını yerine getirmesi için ekolojik dengesinin muhafaza edilmesidir. Bu bağlamda insandan talep edilen şükür, bunu sunanın Allah olduğunu bilerek yaşama olduğu gibi aynı zamanda bu nimetleri muhafaza etme sorumluluğudur.

Doğaya ilişkin bir diğer teolojik yaklaşım tabiattan hareket ederek Allah'ın varlığına delil getirmidir. Bu delillendirmede doğa bütün unsurlarıyla Allah'ın bir âyeti olarak değerlendirilir. Bunun iki veçhesinin olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi kozmolojik delil olarak tabiatın ve unsurlarının yapısı ve sonradanlığına ilişkin inceleme ve gözleme dayanır. Bu istidlâl tabiatın tikel unsurları cevher, araz ve cisim gibi yapılardan hareket eder. Burada bir doğa felsefesi de yapılmaktadır. İkincisi İslam kelamında gaye ve nizam delili olarak adlandırılan teleolojik delildir. Bu delil, temelde evrendeki düzen ve uyumu esas alarak bunun mutlaka hikmet sahibi bir yaratıcı tarafından var edildiğine dayanır. Dolayısıyla bu delilin merkezinde günümüzde ekolojik sistem olarak adlandırılan doğanın işleyişi, düzeni ve estetiği vardır.

Elbette böyle bir yaklaşım doğaya Allah'ın âyeti olarak bir değer atfetmeyi gerektirir. Her ne kadar kelâmî yaklaşım Allah-tabiat-insan ilişkilerinde ontolojik farklılığı vurgulasa da Allah'ın yaratma sıfatının yansıması ve âyet olması bakımından doğaya sıradan bir varlık kategorisi olarak bakmaz. Doğaya atfedilen bu değer aynı zamanda onu korumanın da kaynağını oluşturmaktadır. Allah'ın sıfatlarının bir yansıması ve Allah'ı daima anan bir varlık kategorisi içerisinde tabiatı değerlendiren insan, içinde yaşadığı doğaya zarar verecek bir davranışta bulunmaz.

Doğayı gerek Allah'ın yaratma ve ilim sıfatlarının bir yansıması gerekse varlığının bir delili olarak değerlendirme erken dönemlerden itibaren İslam tarihinde bir doğa felsefesinin gelişmesini de sağlamıştır. Bu bağlamda Gazzâlî'nin *el-Hikme fî mahlûkâtillah* eserini zikretmek gerekir. Gazzâlî, eserinde Allah'ın yaratma ve ilminin bir neticesi olan varlığı düşünmenin gerekliliğini, güneş, ay, yıldızlar, deniz, su, hava, toprak ve hayvanlar gibi doğal çevrenin temel unsurlarındaki nizam, uyum, estetik ve hikmetleri inceler. O, ancak bu doğal çevreden hareketle Allah'ı hakkıyla tanıyabileceğimizi vurgular.⁷ Dolayısıyla doğaya ve içerdiği unsurlara Allah'ın yaratması ve ilminin sonucu olma bakımından bir değer atfetme söz konusudur. Yine ünlü Mutezilî âlim Câhız'ın çalışmaları da örnek verilebilir. O *Kitâbü'l-hayevân*'da varlık tasnifi yapar, hayvan türlerini inceler, doğal çevrenin hayvanlar üzerindeki etkileri, doğal besin yapıları hakkında bilgi verir. O, eserinin girişinde yaratılmış varlıkları üstün yaratıcı kudreti ispat etmesi bakımından bir değerlendirmeye tabi tuttuğunu söyler.⁸

Bunlardan anlaşılmaktadır ki İslam inancı açısından çevre Allah'ın eseridir ve onun varlığının bir delilidir. Bu bakımdan onu korumak, Allah'ın bir âyeti olarak, onun değerini muhafaza etmektir. Söz konusu değer seküler anlayışla menfaat-zarar bakımından değil, metafizik bir sistem bağlamında Allah'la olan ilişkisi bakımındandır.

4. Dinî Bir Sorumluluk Alanı Olarak Çevre Ahlâkı

İslam'ın insan anlayışında en temel kavram sorumluluktur. İnsan Allah'ın kendisine verdiği yetenekler sayesinde davranışlarından sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır. Kur'ân bu

⁷ Gazzâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillah*, thk. Muhammed Reşid Kabbâni, Beyrut: Dâru İhyâi'l-ulum, 1978, s. 23-14 vdğ.

⁸ bkz. Câhız Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, y.y, 1965, s. 26-27 vdğr.

sorumluluğu emanet olarak isimlendirir ve ağır bir yük olarak niteler: “Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan korktular) onu insan yükledi: Doğrusu o çok zalim, çok cahildir” (el-Ahzab 33/72).

Ahlakî sorumluluğun merkezinde akıl, fitrat ve tebliğ vardır. İnsanın akıl sahibi bir varlık olması sorumluluğunun da kaynağıdır. Aynı zamanda Allah’ın insanın doğasına yerleştirdiği fitrat da onun sorumluluğunun kaynağını oluşturmaktadır. Zira insan fitratının gereğini yapmak durumundadır. Tebliğ de peygamberler aracılığıyla Allah’ın insana kendisi dışındaki varlıklarla ilişkisinde uyması gereken ahlâkî prensipleri açıklamasından ibarettir. Bütün bu sorumluluğun temelinde insanın kendisi dışındaki çevresiyle olan ilişkisi bulunmaktadır.

İnsan sorumluluğunun önemli bir boyutunu oluşturan ahlâkın teorik ve pratik boyutları bulunmaktadır. Pratik ahlak teorik ahlakın neticesi olduğu gibi uygulamasını da ifade etmektedir. Teorik ahlâkın kaynakları arasında dinî sistemler, toplumsal kurallar, örf ve adetler gelmektedir. Bununla birlikte ahlâkın işlevselliğini pratik boyutu sağlar.⁹ Bunu da insanın sorumluluğu ve ahlâkî yaşamı bağlamında davranışları belirler. İnsan sorumluluğunun boyutlarını dört başlık altında ele alabiliriz. 1. İnsanın kendine karşı sorumluluğu 2. İnsanın Allah’a karşı sorumluluğu 3. İnsanın diğer insanlara karşı sorumluluğu 4. İnsanın doğal çevresine karşı sorumluluğu.

Sorumluluk kategorisi açısından insanın doğal çevreye karşı sorumluluğu onun varoluşsal bir gerçeğidir. Bu bağlamda doğal çevrenin bozulmasının sorumluluğu da ona aittir. İslam inancı da yeryüzündeki bozulmadan insanı sorumlu tutar. Kur’ân bunu şöyle dile getirir: “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır” (er-Rûm 30/41). Muhammed Esed bu ayeti, modern dönemde karşılaşılan hava ve suyun kirlenmesi, deniz ve kara canlılarının nesillerinin tükenmesi, ozon tabakasının delinmesi ve bunun sonucunda çeşitli hastalıkların ortaya çıkması, küresel ısınma neticesinde iklimin ve doğal dengenin bozulması gibi hususlarla yorumlamıştır.¹⁰ Dolayısıyla buna göre insanın kendi eliyle yapmış olduğu kötülükler ekolojik sistemin bozulmasının esas sebebidir.

Modernleşme ve sanayileşmenin ürettiği bir sorun olarak çevre probleminin kaynağı insandır. Bu bağlamda evrene ve içindeki unsurlarına bencil bir şekilde ve hırsıyla sahiplenme duygusundaki insanın, çevreye karşı duyarlı olması beklenemez. Bu bağlamda insanın, tabiatı var eden bir yaratıcıya olan inancı ve insanın mükemmel bir şekilde yaratılmış evrenin bir parçası olduğu anlayışı çevre duyarlılığının temelini oluşturmaktadır.

İnsanın sorumluluğun temel boyutlarından birini çevreye karşı sorumluluğu oluşturur. İslam ahlâk düşüncesinde doğal çevre insana verilen bir emanet olarak değerlendirilir. Bu anlayış insanın çevre ve unsurlarından faydalandığı gibi onu korumakla mükellef olduğunu ifade etmektedir. Emanet düşüncesine göre insan doğanın sahibi ve istediğini yapabilen efendisi değil emanetçisidir. Bu bağlamda insan ondan belirli sınırlar çerçevesinde yararlanır ve zarar vermeden sahibine tevdi eder.

Yeryüzünde her canlı hayatını sürdürebilmek için, başka canlılara dayanır. İnsanlarda varlıklarını sürdürebilmek için diğer canlı-cansız diğer varlıklara muhtaçtır. Bu yüzden İnsanlığın varlığının devam edebilmesi için önce havaya ve suya, sonra da toprağa ihtiyaç

⁹ Çevre ahlakî bağlamında teolojinin pratiğe yansımaya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Recep Ardoğan, “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansımaları: Çevre Ahlakı”, *Birey ve Toplum*, 2/3 (2012), s. 115-143.

¹⁰ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, II, 828-829.

vardır. Hava, su, toprak, denizler, ırmaklar ve tüm ekolojik sistem insanın yaşamını sağlaması için var edilmiştir. Ama aynı zamanda insan da bu sistemin bir parçası durumundadır.

İslam, doğal çevreden faydalanılmasına izin verir, ama bu faydalanma keyfî kullanımı gerektirmez. İsrâf ve savurganlık Allah tarafından yasaklanmıştır. “Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyeceğin için fakat israf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez.” (el-A'râf 7/31). Günümüzde çevre sorunlarının oluşumunda aşırı tüketime dayalı bir israf anlayışının olduğunu söyleyebiliriz. Tüketime dayalı bir yaşam tarzı insanı yeryüzünün doğal kaynaklarını da aynı tarzda tüketmeye de alıştırmaktadır. Bu ise yeryüzünün ekolojik sisteminin tahrip edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Hâlbuki İslam ahlak anlayışı süreklilik arz eden doğal kaynakların dahi ihtiyaç dışında savurgan bir şekilde kullanılmasını yasaklar.

Doğal çevreyi korumaya veya desteklemeye ilişkin davranışlar İslam'da sevap kazanılan bir ibadet olarak da değerlendirilir. Hz. Peygamber bir hadisinde bir ağaç dikmenin ekolojik sistemi ve bu dengeyi koruyan bir fiil olarak yapana devamlı bir şekilde sadaka ibadetinin sevabını kazandıracakını bildirir: “Bir Müslüman bir ağaç dikerse onun mahsulünden yenenler, mutlaka onun için sadakadır... Vahşi hayvanların yediği de sadakadır. Kuşların yediği de sadakadır. Herkesin ondan yiyip eksilttiği mahsul de onu dikene ait bir sadakadır.”¹¹ Bu hadis, ekolojik sistemi oluşturan canlı-cansız bütün varlıkların korunmasını bir ibadet saymaktadır.

İslam'da çevreye karşı duyarlılık sadece zarar-menfaat bakımından ele alınmaz. Doğa Allah'ın yaratması bağlamında salt bir değere sahiptir. Bu bakımdan insanın onunla ilişkisi aynı zamanda ona karşı görev ve sorumluluk çerçevesindedir. Nitekim Hz. Peygamber “Biriniz elindeki fidanı dikmek üzereyken kıyamet kopacak olsa (bile) o fidanı diksin” buyurmuştur. Bu, ağaç dikmenin çevreye olumlu katkısının salt bir değer taşıdığını, bir fayda getirmesi öngörülme dahi bunun bir sorumluluk olarak yerine getirilmesini ifade etmektedir.

İslam inanç sisteminin en temel boyutlarından birini âhiret inancı oluşturur. Âhiret inancı insan sorumluluğunun da temelidir. Bu inanç bu dünyada yapılan iyiliklerin karşılığının alınması ve yapılan kötülüklerin cezasının çekilmesine dayanır. Dolayısıyla insan sorumluluğunun önemli bir vechesini oluşturan insanın yaşadığı çevreye karşı sorumluluğu da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu bağlamda çevre sorumluluğu sadece bir erdemli davranış değil, insanın yapmak zorunda olduğu bir ödevdir. Zira insan aynı çevreyi paylaştığı diğer canlı-cansız tüm varlıkların haklarını da gözetmek durumundadır. Hatta savaşta dahi Müslümanın doğal çevreye zarar vermesi yasaklanmıştır.

İnsanın çevreye karşı sorumluluğunun boyutları temizlik, suyun önemi, Ağaç ve ormana verilen önem ve hayvanlara şefkat olarak belirlenebilir. Temizlik hem yaşam çevresi hem de doğal çevresinin temiz tutulması sorumluluğudur. Bu temizlik sorumluluğunda su ve toprak unsurunun büyük önemi vardır. Temizlik prensibinin doğal çevrenin korunmasının en önemli yollarından biri olduğu söylenebilir. Zira çevre kirlenmesinin temel faktörlerinden biri atıklardır. Bu bağlamda Hz. Peygamber çevre kirliliğinin sebepleri arasında sayılabilecek olan insanların ihtiyaçları için kullanacağı durgun suları, suyollarını, işlek yolları, halkın dinlenmek ve temiz hava için oturduğu gölgelikleri kirliletmekten sakındırmıştır.¹² Dinî

¹¹ Buharî, “Edeb” 27; Müslim, “Müsakat”, 7, 10, 12; Tirmizî, “Ahkâm” 40.

¹² Buharî, “Vudu”, 68; Müslim, “Taharet” 95; Ebu Davud, “Taharet”, 36; Tirmizî, “Taharet” 51; Nesai, “Taharet” 46; Ebu Dâvud, “Tahâret”, 14.

literatüre baktığımızda doğal çevrenin korunması sorumluluğunda ağaca verilen önemin temel bir sorumluluk olduğunu görürüz. Yukarıda belirttiğimiz hadisler ve bunun dışında ağaç dikme ve ağaca zarar vermeme konusunda Hz. Peygamberin sözleri doğal çevrenin korunmasına yönelik Müslümanın sorumluluğunu göstermektedir.

İnsanın doğal çevreye yönelik sorumlulukları belirttiğimiz temizlik, su, toprak, ağaç ve hayvanların korunması olduğu gibi bu unsurlara zarar vermemek de temel ödevler arasındadır. Bu konuda hayvanlar bakımından merhamet kavramı ön plana çıkmaktadır. Hayvanlara merhamete ilişkin seyahat esnasında susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeği suladığı için günahları affedilen bir kişinin kıssası¹³ İslam dininin hayvanlara merhametin ne derece önemli olduğunu vurgular mahiyettedir. Yine hayvanlara eziyet etmenin yasaklanması¹⁴, kuşların yuvalarının bozulmaması, yumurta ve yavrularının alınmamasının emredilmesi¹⁵ doğal çevrenin canlı unsurlarının korunmasına yönelik ahlâkî ilkelerdir. Doğal çevreye ilişkin merhamet konusunda Hz. Peygamber'in şu sözleri İslam'ın temel yaklaşımını göstermektedir: “Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler.”¹⁶

5. Çevre Ahlâkının İnançla İlişkisi

Çevre ahlakının Tanrı, evren ve insan anlayışıyla oldukça ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla insanın Tanrı, evren ve insana dair algı ve düşünceleri çevreye olan bakışını oluşturan temel verilerdir. Bu bağlamda sekülerist yaklaşımın, bu dünya ve buna ilişkin menfaat-zarar ilişkisi üzerinden değer üretmesi bakımından etkin bir çevre ahlakını sağlaması zor gözükmemektedir. Monoteist inanç ise bütün kâinatı, tek ve mutlak bir varlığın yaratmasının neticesi olarak gördüğü, dünya hayatını insanı diğer dünyaya hazırlayan bir emanet olarak değerlendirdiği ve nihayetinde tüm varlık âlemini insana verilen bir emanet olarak kabul ettiği için etkin bir çevre ahlakı oluşturmaya daha uygundur. Bunda mutlak ve tek varlık ile mutlak ve evrensel ahlâkî ilkeler arasındaki ilişki önemli rol oynar. Bu bağlamda inanç sistemlerinin çevre anlayışı ve ahlâkıyla doğrudan alakalı olduğu söylenebilir.

İslam'ın doğal çevreye bakışı Allah inancıyla doğrudan ilişkilidir. İnsanın yaşamını sürdürmesine olanaklı kılan bir doğal çevre, dağlar, ırmaklar, denizler ve tüm ekolojik sistem Allah inancıyla irtibatlı olarak ele alınır. Kur'ân bunu şöyle dile getirir: “Yoksa yeryüzünü oturmaya elverişli kılan, aralarından ırmaklar çıkaran, orada sabit dağlar yaratan ve iki deniz arasında bir perde koyan kimdir? Allah ile beraber başka bir tanrı mı var? Hayır, onların çoğu bilmiyorlar” (en-Neml 27/61).

Yukarıda da belirtildiği üzere Allah'ın varlığına dair temel yaklaşım evren, tabiat ve bunun kapsadığı temel unsurlardan dolayısıyla doğal çevreden hareket etmektir. Ayrıca Allah inancı, insanın doğayı anlaması, doğadaki düzen, uyum ve estetiği anlamakta ona kılavuzluk etmektedir. Bu bağlamda böylesi bir inanç elbette insanın, bu değerleri atfettiği doğal çevreye karşı sorumlu ve duyarlı bir varlık olarak yaşamasını sağlar.

İslam inanç sistemi de pratiğe dönük bir inancı öngörür. Bu bakımdan İslam inancı teorik bir söylemden ibaret değildir. İslam, fikir ve inançla davranış arasında mutlak bir örtüşme talep eder. Çevre ahlâkı açısından değerlendirdiğimizde mümin kişi içinde yaşadığı doğal çevreyi

¹³ Buhârî, “Mezâlim”, 23, “Edeb”, 27; Müslim, “Selâm”, 153; Ebu Dâvud, “Cihâd”, 47.

¹⁴ Ebû Davud, “Cihad”, 61; İbn Mace “Sayd”, 12.

¹⁵ Buhârî, “el-Edebü'l-Müfred”, 139.

¹⁶ Tirmizî, “Birr”, 16; Ebu Dâvud, “Edeb”, 66.

korumayı, temiz tutmayı, zarar verecek, ekolojik sistemi bozacak davranışlardan kaçınmayı imanının bir gereği olarak yapar. Zira inancı ona böyle bir sorumluluğu yüklemiştir.

6. Sonuç

Modernleşmeyle çevre sorunlarının artması üzerine insanlık doğal çevrenin korunması ve bu konuda duyarlılık konusunda bir arayış içerisine girmiştir. Bu konuda çevre ahlâkına dair yeni bakış açılarının geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda evrensel ahlâkî ilkelerin temel kaynakları arasında bulunan dinî sistemler önemli bir rol oynamak durumundadır. Zira dinler ve inançlar ahlâk sistemleriyle doğal çevrenin korunması ve bu husustaki duyarlılığı sağlayabilecek potansiyele sahiptir. İslam açısından bakıldığında çevre ahlâkının dinî sorumluluk ve kâinatın mükemmel uyum, düzen ve estetiğinin Allah'ın yaratma ve ilim sıfatlarının bir neticesi olması inancıyla ilişkisi vardır. Burada teolojik bakımdan Allah-kâinat-insan ilişkisinin doğru bir şekilde belirlemek meselenin temel boyutunu oluşturmaktadır.

Teolojik sistem olarak insan ile tabiat ilişkisinde daha bütüncül bir yaklaşım benimsenmelidir. İnsan Allah'ın yaratmış olduğu eşsiz ekolojik sistemin bir parçasıdır. Dolayısıyla bu mükemmel düzenin de koruyucusu durumundadır. İnsana diğer varlıklardan farklı ve üstün olarak verilen akıl gibi nitelikler, insanın çevreye karşı tahakküman bir otorite anlayışıyla yaklaşmasını gerektirmez. Aksine bu nitelikler onun sorumlu bir varlık olarak içinde yaşadığı ekolojik sistemi koruyan ve sürekliliğini sağlayan bir varlık olarak konumlandırılmasını gerektirir.

Tabiatın bütün kanunları Allah tarafından konulmuş kanunlardır ve varlığın mutlak devamlılığı kavramına dayalıdır. Allah sünnetinde bazen değişiklik yapsa da, meydana gelen her şey o'nun tabii kanunlarına göre meydana gelir ve insanlar da bunu Yaratıcının iradesi olarak kabul etmelidir Allah'ın kanunlarını bozma teşebbüsleri önlenmelidir. Bu bağlamda İslam inancı bakımından ekolojik sistemin Allah'ın varlığının ilâhî vahye benzer şekilde "âyet" olarak nitelenmesi ve bunun insanlığa bir emanet olarak verilmesi önem arz etmektedir. Zira kâinatı ve içerisindeki tüm unsurları mükemmel işleyen bir sistem, düzen, uyum ve estetik olarak Allah'ın yaratma, ilim ve hikmet sıfatlarının bir yansıması olarak gören bir inançlı insan, ekolojik sisteme zarar verecek davranışlardan kaçınmanın yanı sıra onu koruyacak ve bu hususta bilinç oluşturacak her türlü faaliyeti yerine getirmek için çaba içerisinde olacaktır.

Kaynakça

Ardoğan Recep, “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı”, *Birey ve Toplum*, 2/3 (2012), s. 115-143.

Câhız Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, y.y, 1965.

Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah, *el-İrşad ila kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950.

Esed Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

Evkuran Mehmet, “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, II, 35-48.

Gazzâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillah*, thk. Muhammed Reşid Kabbânî, Beyrut: Dâru İhyâi'l-ulum, 1978.

Güler İlhami, “Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”, *Direnış Teolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2010, s. 21-23.

Keleş Ruşen (ed), *Çevre, İnsan, Toplum*, Ankara 1992.

Özdemir İbrahim, “Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri”, *Felsefe Dünyası*, Ankara: Türk Felsefe Dünyası Derneği Yay. 27 (1998).

-----, “Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlâkının Önemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 39/2 (1999).